ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ

4.1 ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ : ਪੂਰਵ ਆਲੋਚਨਾ

ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੇਖੋਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਮਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੀਮਾ ਖੇਤਰ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਰਧਾਮੂਲਕ, ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਯੁੱਗੀ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ-ਮੁਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਵੀ ਪਨਪਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਨਵੀਨ ਕਿਰਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੇਣ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਸ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਨੇ 1941 ਈ. ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜਬਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਲਿਟਰੇਚਰ', ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ', ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ 'ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਏ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਲੇਖ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੀਵਿਊ ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾਵਿਕ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਘੱਟ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਚਿੰਤਨ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1940 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮਾਂ, ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ, ਉਲਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੜ ਭਾਵ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਕੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ-ਅਫ਼ਜਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮੂਲਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

4.2 ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ : ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਬੱਧ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਉਸਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ 1957 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਚਿੰਤਨ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸੀ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬੱਝਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਤਰਕ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸੰਜਮ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਹਿਤ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ

ਉਹ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ, ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅੰਗਾਂ, ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਭਾਵੁਕ ਰੰਗਣ, ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਾ, ਕਵੀ ਦੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਮਾਰਕਸੀ ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਜਿਹੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਕਾਡਵੈੱਲ, ਈ-ਐਮ ਫੋਸਟਰ, ਰੈਲਫ-ਫਾਕਸ ਤੇ ਮੈਕਸਮ ਗੋਰਕੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਹੈ:

> ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਲੱਛਣਾ ਦੀ ਇੰਝ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਨਕਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚੋਖਟੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।[60]

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵਕੁਤਾ, ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ, ਅਲੰਕਾਰ, ਛੰਦ, ਧੁਨੀ, ਰਸ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਆਦਿ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਜਿਹੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਬੱਝਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਤਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਾਠ-ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਵੀ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਵ-ਸੇਖੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ

> ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਗਿਆਨ ਸੰਜਮ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਲੋਚਨਾ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦਿਆ ਵਾਂਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਯਤਨ ਹੈ।[61]

ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਬਦਲਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਚਿੰਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਟੇਕ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦੀ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ (ਮਾਰਕਸਵਾਦ) ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4.3 ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ : ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਕਿ 1935 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਕੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਪੂਰਵ-ਸੇਖੋਂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਯਤਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮਬੱਧ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' 1957 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਲੇਖਯੋਗ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਉਸਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

> ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਿਚਰਡ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਈਲੀਅਟ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ/ਸੰਯੋਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[62]

ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੂਝ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਤੱਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਆਲਚੋਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਪੂਰਵਲੀ ਆਲੋਚਨਾਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਗੌਰਵ, ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਹੱਤਵ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਪਾਰਕਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਅਧੀਨ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਰ ਜੋ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਕਾਈ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਆਲੋਚਕ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਘੜਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

- ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਰਥ
- ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣਾ
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਾਰਨਾ
- ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ
- ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ
- ਆਦਿਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

4.3.1 ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਰਥ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪ-ਭਾਵਕੁਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਨੂੰ

ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੇਖੋਂ 'ਪ੍ਰਗਤੀ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਮਨੋਰਥ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ 'ਕਾਵਿ-ਮਈ ਉਤਮਤਾ'ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.3.2 ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ/ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਇਸਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਬਦਲ ਰਹੇ, ਵਿਗਸ ਰਹੇ, ਬਣ ਰਹੇ, ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰਨਾ ਅਥਵਾ ਕਲਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ... ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥ ਘੱਟ।[63]

4.3.3 ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਾਰਨਾ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੇਖਕ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ, ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਰਣੀ ਦੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਤੀਖਣ ਹੈ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੇਵਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ... ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਇਸੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ

ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।[64]

4.3.4 ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਛਮੀ ਮਾਰਸਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਬਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਥਮਕਤਾ 'ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਗੂਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਵਿਚ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਸ, ਛੰਦ, ਚਿੰਨ, ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਿਉਂ
>
> ਨਾ ਰਵੇ, ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।[65]

4.3.5 ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਕਥਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ।' ਵਿਚਲੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨਾਨੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਪੰਜ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਰਾਗ, ਚਿੱਤਰ, ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਮੰਦਰਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਕਵਿਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ:

> ਇਹ (ਕਲਾਵਾਂ) ਸੂਖਮ ਬਹੁਤਾ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਅਨਹੋਂਦ ਜਾਂ ਘਾਟ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਹੈ।[66]

ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਨ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਹੈ। 'ਸੂਖਮ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੇਖੋਂ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਣ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਵਖਰਾਉਂਦਾ ਹੈ:

> ਇਹਨਾਂ (ਕਲਾਵਾਂ) ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭਾਵਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭਾਵਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ-ਸੂਖਮ ਗੁਣ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂ ਘਟ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।[67]

4.3.6 ਆਦਿਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਿਮਤਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਸੱਭਿਆ ਕਾਲ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜਿੱਤ, ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਫਸਲ ਜਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਵਿਤਾ ਮਾਡਲ ਅਸੱਭਿਆ ਤੇ ਸੱਭਿਆ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਪੱਕੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ:

ੳ) ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸਮੂਹਕ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਅ) ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।[68]

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮਨ ਘੜਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਧੜਕਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਖੋਂ ਅਜਿਹਾ ਆਲੋਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਨਵੀਂ ਰਾਹ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

4.4 ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ, ਕਵੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਸਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅੱਗੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਕਰਣੀ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ।[69]

ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ:

> ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਉਸਰੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਉਸਾਰ ਲਈ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਭਵ ਨਿੱਜੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ "ਸਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ, ਮਨੋਭਾਵ, ਆਸ਼ੇ, ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਅੰਤਹਰਕਣ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਭ ਕੰਮ ਕਰਦੇ" ਤਸੱਵਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਟਿਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ।[70]

ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

> ਅੱਜ ਕੱਲ ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰੀ ਕਾਰਕ ਗੁਣ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[71]

ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਵਿਚਲੇ ਲੇਖ 'ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਪਾਸ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਦਾਇਰੇ ਲਈ ਨਵੀ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਵੇਂ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ:

> ਜੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਸ਼ਰਫ ਜਾਂ ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਜਾਂ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤਾਂ ਅਸਰ ਓਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।[72]

ਸੇਖੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਨਸਲ ਜਾਂ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲਗੱਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੰਗਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਕਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ।[73]

ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਂਝ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਭੇਦ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ-ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:

> ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਂ ਡੂੰਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਤਨਾ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਦੇ ਕੁੱਝ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[74]

ਸੇਖੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੌੜਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਜਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਹਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਭਾਵ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਗੁਣਗਾਇਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ:

> ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਰਿਵਾਜੀ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਸੌੜਾ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਜਾਤੀ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਮੰਤਵ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਜਾਂ ਰੰਚਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[75]

ਸੇਖੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੌੜਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਗੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਸੇਖੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੱਚਾ ਜਾਂ ਰਸਮੀ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ। ਜਿਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਗਤ ਜਾਂ ਦਾਸੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਨੁਭਵ, ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਉਤਕੰਠਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[76]

ਸੇਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਗਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਜਾਂ ਆਗੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

> ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਉੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੁਝ ਪੇਤਲਾ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ ਬਣ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ।[77]

ਦੂਸਰਾ ਭਰਪੂਰ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਸੇਖੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਾਲਾ ਰੰਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ:

> ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਨਿਰੋਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਅਨਰਥ ਨਹੀਂ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।[78]
>
> ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਸਤ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਆਮ ਸੂਫ਼ੀ ਦੀ ਮਸਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਭਾਵ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[79]

ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ 'ਸਾਹਿਤਿਅਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਕੋਈ ਕਵੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।[80]

ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਨਿੱਜੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਨੁਭਵ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਲੋੜੀਦੀ ਜਰੂਰਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

4.5 ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਸਿਸਟਮ ਹਨ ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਧੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧੀਨ ਸੇਖੋਂ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਛੰਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਨਿੱਖੜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਕਵੀਆ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਛੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ... ਗੁਣ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[81]

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ ਤੇ ਮਾਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੰਦ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ, ਅੱਖਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦੀ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ/ਮਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਵੀ ਛੰਦ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਾਗ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਵੀ ਛੰਦ

ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਛੰਦ ਦੀ ਉਪਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰਾਗ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਛੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਛੰਦ ਨੂੰ ਰਾਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੇਖੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਖੋਂ ਚਿੰਤਨ 'ਬਾਹਰ-ਤਾਰਕਿਕ' ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤਾਰਕਿਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੇਖੋਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਤੁਕ 'ਹਥ ਨ ਲਾਈ ਕਸੁੰਭੜੇ' ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਗਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀ... ਸਗੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ।[82]

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੱਦ ਨਾਲੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਚਿਤਰਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਲਈ... ਅਧਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।[83]

ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਛੰਦ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੰਨੇ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਿੰਬ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਬ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਚਿਤਰ ਅਲੰਕਾਰ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਸ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੂਲ-ਮਾਧਿਅਮ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[84]

ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਚਿੰਨਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਵੀ ਇਕੋ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਲਟ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਔਗੁਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਦੋ ਅਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਦੌ-ਅਰਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਘਟਾਦਾ ਹੈ।[85]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਕਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਿਆ ਸਮਾਜਕ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਧੁਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੇਖੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

> ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰਸ ਨਾਲ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੋਹਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੜਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[86]

ਸੇਖੋਂ ਧੁਨੀ, ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤੀਖਣਤਾ, ਨਿਆਇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਾਣ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਤੇ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧੀਨ ਸੇਖੋਂ 'ਰਸ' ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੇ 'ਰਸ' ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਮ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ

ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਕਾਇਆ-ਪਲਟੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿਉਕਿ ਇਹ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੇਖੋਂ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਕਲਾ /ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਭਾਵ ਵਿਲਾਸ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਕਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇਸਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਰਸਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[87]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਤੱਤਾਂ ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਧੁਨੀ, ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਪੱਸਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਛੰਦ, ਯਥਾਰਥਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ, ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਿੰਨ ਤੇ ਰਸ ਉਪਰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

4.5.1 ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕਿ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹੀ ਹੀ ਸੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਿਰਫ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰੇ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਹੀ ਰੂਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਗੋਪੀ ਬਣ ਕੇ ਕਰੇ, ਚਾਹੇ ਕਾਮਨ ਬਣ ਕੇ, ਚਾਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਬਣ ਕੇ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਇਤਨਾ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਚਾਹਣ ਵਾਲੇ, ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।[88]

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਉਹ ਸੂਫੀਆ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

> ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ।
>
> ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ।

ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਵੀ ਹੀਰ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੱਬੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ,
>
> ਆਖੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ, ਹੀਰ ਨਾ ਆਖੋ ਕੋਈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

> ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰ ਚੰਗਾ ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।[89]

ਸੇਖੋਂ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੱਚੇ ਜਾਂ ਰਸਮੀ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਅਨੁਭਵ-ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ। ਜਿਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਗਤ ਜਾਂ ਦਾਸੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ, ਉਥੇ ਕਿਸੇ

> ਧਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਨੁਭਵ, ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਉਤਕੰਠਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[90]

ਸੇਖੋਂ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸੌੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੌੜੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਜੋਧੇ ਜਾਂ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਹਾਰਨ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[91]

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ, ਰਸਮੀ ਜਿਹਾ ਅਫਸੋਸ ਜਾਹਿਰ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਤੁਕਾਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਯੁਧ ਅਰ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ।[92]

ਉਸਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਲਪ, ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਰਸਮੀ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸੱਚ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।[93]

ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾਟ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ, ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਰੜਕਦੀ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਚਾਈ ਸਿੱਧ ਹੀ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਇਹ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਹੈ।[94]

ਸੇਖੋਂ ਇਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਸੰਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪ ਇਕ ਅਨੂਪ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਫਿਰ ਮਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਉਪਜਾਂਦੀ ਹੈ।[95]

ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ।

ਸੇਖੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਗੇਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ‘ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਬਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉਠਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਆ ਰਹੇ ਭਾਣੇ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜਨਤਾ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਕ ਅਗੇਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।[96]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਹ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੇ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੌੜਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ।

4.5.2 ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤਰਕ ਤੇ ਨਿਆਇ ਦਾ ਅੰਗ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਉਹ ਗੱਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਗਦਿ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਆਇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਚੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।[97]

ਸੇਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਸੀ, ਪਰਾਧੀਨਤਾ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਰਾਜਸੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਆਚਰਣ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਪਿੱਛੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲੇ ਅਸਾਨੂੰ
>
> ਅਸਾਂ ਧਾ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ

ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ

ਸਾਡੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ।[98]

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਯੁਵਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਰਥ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾਲਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ : ਪੰਜਾਬ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ।[99]

ਸੇਖੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਮਲੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਸਤ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸੋਹਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਭਾਵ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਬੰਧਨਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਜਬਤ ਕੀਤੀ ਰਖੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਤਕੜੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।[100]

ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਗਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਵੀ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਿਰੋਲ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਣੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਵਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।[101]

ਸੇਖੋਂ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ 'ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਾਰਤਕ ਕਵਿਤਾ 'ਝੀਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰੀ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕੌਮ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਸਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਸੇਖੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦਾ ਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ, ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ, ਵਿਵਾਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਔਗੁਣ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੇਠ ਆ ਸਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।[102]

ਸੇਖੋਂ ਅੱਗੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਸੇਖੋਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ

ਰਾਜਸੀ ਝੁਕਾਉ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸੇਖੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਤੀਖਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੇਖੋਂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਕਿੰਤੂ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕੁਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਝਮੇਲਿਆਂ ਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੀ ਪ੍ਰੇਮ -ਭੁਖ ਨੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਟ ਕੇ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।[103]

ਇਸਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੇਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਖੁੱਲ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਘਾਟਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸੂਝ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ' ਅਤੇ 'ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ' ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੜਾਵ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਅਰ ਬੰਧਨਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

> ਅੰਨ ਦਾਤਾ! ਕਾਮੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਿਤੇ ਕਾਮੇ ਨੇ ਜੰਮ,
>
> ਕਾਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸਿਰਫ ਕੰਮ!
>
> ਬਾਕੀ ਵੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਇਹ ਚੰਮ,
>
> ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ![104]

ਸੇਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ 1947 ਈ. ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਅਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਣ ਹੀ ਰੋਂਦੀ ਹੈ।[105]

ਸੇਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਜਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ' ਅਤੇ 'ਕੀ ਲੈਨਾ ਏਂ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬਾ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਬੰਧਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਚੋਰ ਹੋਏ ਪਰ ਰਹੱਸ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘ ਹੈ, ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ, ਜੋ ਬਣਾਵਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਕੰਨਸੋਆਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[106]

4.5.3 ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ

ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ 'ਮੁਖ ਵਾਕ' ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਮੇਰਾ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਣ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ (ਮੱਧਕਾਲੀ/ਆਧੁਨਿਕ) ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵੁਕਤਾ, ਉਪਭਾਵੁਕਤਾ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ

ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪਰਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਲੰਕਾਰ, ਛੰਦ, ਧੁਨੀ, ਬਿੰਬ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਨਾਮੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ, ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਮੂਲਕ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਲ੍ਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਕਵਿਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।[107]

ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ (ਰਾਗ, ਚਿਤਰ, ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਮੰਦਰ ਕਲਾ ਆਦਿ) ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਥੂਲ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ।[108]

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਨਿਆਇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ:

> ਕਾਵਿਮਈ ਉਤਮਤਾ ਲਈ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਤਾਂ ਨਿਆਇ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਵੀ, ਪਦ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਗੱਦ, ਨਿਆਇ ਤੇ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀ।[109]

ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੇਖੋਂ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲ ਰਹੇ, ਵਿਗਸ ਰਹੇ, ਬਣ ਰਹੇ, ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਚਿਤਰਨਾ ਅਥਵਾ ਕਲਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ।[110]

ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 'ਰਾਜਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਮ' ਅਤੇ 'ਇਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਾਂਮ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੇਖੋਂ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ 'ਵਿਸ਼ਾਲ' ਅਤੇ 'ਸਰਵੱਤਰ' ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਮਿਅਕ ਬਗਾਵਤ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਰਾਜਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਮ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵੀ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਵੱਤਰ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਹੁਤ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਸਾਮਿਅਕ, ਰਿਵਾਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[111]

ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਮ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਖੋਂ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੌੜਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਸੇਖੋਂ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਜੋ ਵਰਤਦੀ ਘਟਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਇਸ ਸੂਝ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਰ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।[112]

ਇਥੇ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਕਰਮ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਮੌਜੂਦਗੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਵਧਾਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣੇਗਾ।[113]

ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ 'ਛੰਦ' ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੇਖੋਂ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

> ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ। ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਕਾਵਿਮਈ ਰਚਨਾ ਲਿੰਗ-ਰਹਿਤ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਜੀਵ ਵਾਕਰ ਹੈ।[114]

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੰਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਜ਼ਨ, ਤੋਲ ਤੇ ਮਾਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਲਈ ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਜਿਕਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

> ਕੇਵਲ ਛੰਦ-ਬਧ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।
>
> ਛੰਦ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬਧੇ ਸ਼ਬਦ ਕਵਿਤਾ ਹਨ।[115]

ਸੇਖੋਂ ਲਈ ਛੰਦ ਬਧ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਸੇਖੋਂ ਲਈ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਮਸਤੀ ਹੈ:

> ਛੰਦ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣਾ ਇਕ ਮਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੋਵੇ। [116]

ਸੇਖੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ, ਗਹਿਣਾ ਹੈ ਆਦਿ:

> ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਗਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ... ਸਗੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਬਿਨਾ ਛੰਦ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ।[117]

ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੇਖੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਹੱਸਮਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਦੋ-ਅਰਥੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਇਕੋ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਰਮ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਔਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਉਹ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦਾ ਦੋ ਅਰਥੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਘਟਾਂਦਾ ਹੈ।[118]

ਸੇਖੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੇਖੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ, ਸੰਗੀਤਕ ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਅਚੇਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਿ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੌਂਦਰਯ ਉਸਦੇ ਅਨਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

> ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰਸ ਨਾਲ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੋਹਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। [119]

ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਧੁਨੀ ਪਿੱਛੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣ ਨਿਆਇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਮੁਖੀ ਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਜ਼ਜਬਾਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵ ਮਗਨ ਵੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਸਲੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਾਂਝਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰੱਖਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀ।[120]

ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ-ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਸੇਖੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਜਾਰਜ ਥਾਮਸਨ ਨੇ ਕਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਤਿੰਨੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੋਮਾ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੈਆਤਮਕ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮੌਖਿਕ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ਨਾਚ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਕਣਕ ਆਦਿ ਕੱਢਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਢੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨੱਚਦੇ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ

> ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਤੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ, ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਹੇਤੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਹੇਤਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ... ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਵੇਲੇ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਨਾਵਸ਼ਕ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਉਪਰਲੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਜਰੂਰੀ ਅੰਸ਼ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।[121]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਜਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਕਾਰਣ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ 'ਮਜ਼ਦੂਰ' ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਚੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ 'ਉਪਜਾਊ ਮਜਦੂਰ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ... ਵਿਚ ਕਵੀ, ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਕਿੱਤਾਕਾਰਾਂ ਵਾਕਰ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਕਾਮੇ ਸਮਝੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ।[122]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਕਰਮ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਢਾਣ ਤੇ ਉਸਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਥੋਥਾ ਰਹੇਗਾ।[123]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਨੀਂਹ ਅਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੇਖੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨੀਂਹ ਤੇ ਉਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ... ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਉਪਰਲੀ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਹਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।[124]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੁਤਾਬਿਕ 'ਕਲਾ-ਕਲਾ ਲਈ' ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ 'ਕਲਾ ਸਮਾਜ ਲਈ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਵੱਲ ਉਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪਵਾਦੀ ਯੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਸੀ।[125]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ/ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੇ ਹਮਲੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਬਦਲ ਰਹੇ, ਵਿਗਸ ਰਹੇ, ਬਣ ਰਹੇ, ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਚਿਤਰਨਾ ਅਥਵਾ ਕਲਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।... ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਲਾਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਥ ਘੱਟ। [126]

ਮਾਰਕਸੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਰਤੱਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।[127]

ਮਾਰਕਸੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣਾ ਤੇ ਸਦਾ ਪਾਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਅਤੁੱਟ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢਾਂਦੀ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[128]

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਥਮਤਾ 'ਵਸਤੂ' ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰਵ੍ਹੇ, ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।[129]

4.6 ਸੇਖੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸਕ-ਪੁਸਤਕ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ 'ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ' ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਮੈਟਾ-ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ 'ਸੀਮਾਵਾਂ' ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

4.6.1 ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ, ਉਹ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਭਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਭਵ ਆਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

(ੳ) ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

(ਅ) ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਸੌੜਾ ਸੀ।[130]

4.6.2 ਸਵੈ ਵਿਰੋਧ

ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਮੱਤ ਨੂੰ ਰੱਦਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਬੂਲਦਾ ਵੀ ਹੈ:

(i) ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੰਗ ਪੀ ਕੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ।[131]

(ii) (ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ) ਇਹ ਮਸਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਮਲੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਮਸਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਨਿਆਇ-ਅਧੀਨ ਮਨ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[132]

ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੱਤਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਰੋਮਾਂਸਕ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਦਿ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ

ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੀਤੀ, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਔਚਿਤਯ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਇਕ-ਦੋ ਕਾਫੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। [133]

ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾਵਾਂ ਤੇ ਆਰੋਪਣ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਰੋਪਣ-ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਰਚੇਤਾ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਮੂਲੀ ਬਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉਠਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬੁਧੀ ਨੂੰ, ਉਸ ਆ ਰਹੇ ਭਾਣੇ ਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜਨਤਾ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਕ ਅਗੇਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।[134]

4.6.3 ਤਰਕ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ

ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਤਰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੁਕਤੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਤਾਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ:

> ਰਸਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। [135]

ਇਥੇ ਉਹ ਅਮੂਰਤ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਉਪਮਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਉਪਮਾਵਾਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਨੁਕਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ 'ਇਸਤਰੀ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਸਾਲ 'ਇਸਤਰੀ' ਦੀ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਕਾਵਿਮਈ ਰਚਨਾ ਲਿੰਗ ਰਹਿਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਜੀਵ ਵਾਕਰ ਹੈ। [136]
>
> ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[137]

4.6.4 ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੱਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ

'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ 'ਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ' ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

> ਗਦਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਰਕ, ਨਿਆਇ ਆਦਿ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਉਥੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਆਇ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[138]

4.6.5 ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ

ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਸੇਖੋਂ, ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਸਲ ਨਸਲ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਾਦ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਕਵੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਹੈ।[139]

ਸੇਖੋਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਮੂਲਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਸਵੱਟੀ, ਸੱਚਾ ਅਨੁਭਵ ਆਦਿ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਾਈ

ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਜਾਂ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.6.6 ਆਪਹੁਦਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ

ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਪਹੁਦਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ/ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਘੜੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਰਲਗੱਡ ਹੋਣਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਖੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਪੱਖੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।' ਉਸਦੀ ਇਹ ਸੋਚ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

> ਲੈਨਿਨ ਨਾਸਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਆਸਤਕ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਸੀ।[140]

ਸੇਖੋਂ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਗੂਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਸ, ਛੰਦ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੰਕਾਰ, ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਕੋਲਿੱਤਰੀ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਬਣ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ 'ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ' ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

> ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚਲਾ ਸਮੁੱਚਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਮੁਹਾਂਦਰਾ, ਸੁਹਜ-ਪਰਿਪੇਖ, ਸੁਹਜ-ਸੋਮੇ, ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਰਕਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।[141]

ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਘੜਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ ਘਾਟ, ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨਘੜਤ ਨਿਰਣੇ, ਇਕਹਿਰੇ ਤੇ ਪੇਤਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੁਹਜ ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਇਕਹਿਰੇ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਗਤ, ਰੂਪਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਉੱਤਮ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ' ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।